

Право знати свої права та обов'язки в контексті співвідношення прав людини і їх юридичних гарантій

Досліджується дискусійне питання визначення передбаченого статтею 57 Конституції України права кожного знати свої права та обов'язки в системі юридичних понять. Наголошується на відсутності єдиного підходу до розуміння цього права в його співвідношенні з поняттям гарантій. Розглядається правова позиція Конституційного Суду України щодо розуміння гарантій прав і свобод людини й громадянина як елементу механізму забезпечення цих прав і свобод. Аналізуються деякі з представлених в юридичній науці дефініцій гарантій прав і свобод людини й громадянина. Обґрунтовується помилковість ототожнення права знати свої права та обов'язки з юридичною гарантією всіх інших прав і свобод.

Ключові слова: Конституція України, права людини, конституційні права, право знати свої права та обов'язки, гарантії прав людини.

Наталія КОРНІЄНКО-ЗЕНКОВА, головний консультант секретаріату Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя

Право знать свои права и обязанности в контексте соотношения прав человека и их юридических гарантий

Наталія КОРНІЄНКО-ЗЕНКОВА, головний консультант секретаріату Комітету Верховної Ради України по вопросам правової політики и правосудия

Исследуется дискуссионный вопрос определения предусмотренного статьей 57 Конституции Украины права каждого знать свои права и обязанности в системе юридических понятий. Отмечается отсутствие единого подхода к пониманию данного права в его соотношении с понятием гарантий. Рассматривается правовая позиция Конституционного Суда Украины касательно понимания гарантий прав и свобод человека и гражданина как элемента механизма обеспечения этих прав и свобод. Анализируются некоторые из представленных в юридической науке дефиниций гарантий прав и свобод человека и гражданина. Обосновывается ошибочность отождествления права знать свои права и обязанности с юридической гарантией всех иных прав и свобод.

Ключевые слова: Конституция Украины, права человека, конституционные права, право знать свои права и обязанности, гарантии прав человека.

Right of a Person to Know Their Rights and Responsibilities in the Context of Correlation of Human Rights and Them Legal Guarantees

Natalia KORNIENKO-ZIENKOVA, Senior Consultant of the Secretariat of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on State Judicial Policy and Justice

A debatable question is probed in relation to determination of the constitutional right of a person to know their rights and responsibilities, set forth in Article 57 of the Constitution of Ukraine, within the system of legal concepts. It is stressed the lack of a unified approach in a theory and practice concerning understanding of this right in his correlation with the concept of guarantees. Legal position of Constitutional Court of Ukraine is examined in relation to understanding of guarantees of rights and freedoms of man and citizen as element of mechanism of providing of these rights and freedoms. Some are analysed of the guarantees of rights and freedoms of man and citizen presented in legal science of definitions. The fallaciousness of equation of right to know their rights and responsibilities with a legal guarantee all other rights and freedoms is grounded.

Keywords: Constitution of Ukraine, human rights, constitutional rights, right of a person to know their rights and responsibilities, guarantees of human rights.

У конституційно-правовій науці дискусійним є питання, до якого розряду юридичних понять належить право кожного знати свої права та обов'язки, передбачене статтею 57 Конституції України. Одні автори вважають, що це конституційне право людини, однак зараховують його до різних груп прав людини. Інші трактують його як юридичну гарантію конституційних прав. У деяких підручниках із конституційного права автори взагалі ніяк не визначають вказане право [1].

Так, В. Кравченко стверджує, що право знати свої права та обов'язки належить до конституційних особистих прав і свобод людини й громадянина, вказуючи разом із тим на існування в юридичній літературі різноманітних поглядів з приводу цієї групи прав [2, с. 144–145]. Зараховує назване право до особистих прав і свобод і В. Чушенко [3, с. 186–187]. Автор зазначає, що в статті 57 Конституції України розкривається конституційно-правова природа обов'язку як складової частини конституційно-правового статусу людини й що Основний Закон розрізняє «обов'язки» та «основні обов'язки» громадян. Відповідно до Конституції основні обов'язки визначаються виключно законами України (пункт 1 частини першої статті 92). Кожному гарантується право знати свої обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом; у разі недоведення їх до відома населення вони не вважаються чинними [3, с. 232].

О. Совгіря та Н. Шукліна, характеризуючи конституційні обов'язки людини, посилаються на частину другої статті 68 Конституції України, в якій міститься положення про те, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності [4, с. 180]. На думку Н. Шукліної, ця норма не є обов'язком, а має логічне продовження в контексті положення частини першої статті 57 Конституції України щодо гарантування кожному права знати свої права та обов'язки [5, с. 305].

Право знати свої права та обов'язки, зауважує П. Шляхтун, – це право людини бути обізнаною з її юридичними правами та обов'язками, які встановлюються законами та іншими нормативно-правовими актами. Стаття 57 Конституції України визначає це право в частині першій («Кожному гарантується право знати свої права та обов'язки») й закріплює його гарантіями в частинах другій і третій. Це право має важливе значення для гарантування конституційно закріплених прав і свобод людини й громадянина. Автор зараховує його до процесуальних засобів захисту прав і свобод людини й громадянина, закріплених у Конституції [6, с. 196–199].

В іншому виданні право знати свої права та обов'язки трактується як одне з громадянських прав і свобод людини [7, с. 201]. Відзначено, що не є чинними закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права та обов'язки громадян, якщо їх не доведено до відома населення в порядку, встановленому законом. При цьому розкривається поняття юридичних гарантій, до переліку яких і відносять право знати свої права та обов'язки.

Юридичні гарантії визначаються як надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, котрі необхідні, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами й свободами. Юридичні гарантії встановлюють Конституція й чинне законодавство з метою реального забезпечення правовими засобами максимального здійснення, охорони та захисту конституційних прав і свобод громадян [7, с. 208].

О. Фрицький вказує, що громадянські права є своєрідними гарантіями охорони життя людини з боку держави, основним обов'язком якої є саме захист життя людини. Вони охоплюють широкий комплекс дій усіх державних і суспільних структур зі створення й підтримання нормальних умов життя людини. До них, зокрема, належить право захисту своїх прав і обов'язків. Призначення цих та інших нормативно-правових гарантій, котрі містять Конституція й закони України, полягає в тому, щоб забезпечити найсприятливіші умови, за яких закріплений в Основному Законі статус людини й громадянина став би юридичним і фактичним соціальним становищем кожної особи. Гарантії є тією ланкою, яка дає змогу здійснити необхідний у правовому статусі громадян перехід від передбаченої в Конституції та законах можливості до реальної дійсності. Для

реалізації прав і свобод людини необхідно, щоб особа, по-перше, сама бажала цього, по-друге, мала певний рівень правового виховання й правової культури. Тому важливою є роль держави й формуванні належної правової свідомості кожного громадянина [8, с. 185–186, 195–197].

Н. Гаєва поділяє всі юридичні гарантії, закріплені в Конституції (конституційні гарантії), на універсальні та специфічні. Право знати свої права та обов'язки вона зараховує до універсальних гарантій [9, с. 64].

Право на знання кожним своїх прав і обов'язків розглядається як важлива демократична гарантія захисту прав і свобод людини в Україні й у підручнику за редакцією В. Копейчикова. Там зазначено: за радянських часів існувала значна кількість так званих закритих правових актів, що ними встановлювалися обов'язки людей, про які ті навіть не були поінформовані. Безперечно, така практика грубо порушувала права людини. Однак із цього не варто робити висновок, що можна виправдовувати порушення правопорядку незнанням закону. Йдеться про те, що держава зобов'язана за допомогою наявних засобів інформації доводити до відома всіх, кого стосуються ті чи інші правові приписи, їхній зміст. Тоді ніхто не зможе виправдовувати свою поведінку незнанням закону чи будь-якого іншого нормативно-правового акта [10, с. 87].

Ще одні автори наголошують, що посилення юридичних гарантій прав і свобод людини й громадянина в Конституції України 1996 року порівняно з Конституцією 1978 року випливає з прагнення побудувати в Україні правову, демократичну державу, основою якої є права людини. В Основному Законі (статтях 55–64) вперше докладно й чітко встановлюються юридичні гарантії прав особи. Гарантії – один із основних елементів правового статусу людини й громадянина. Для володіння правами досить їх конституційного закріплення, а для користування необхідні гарантії держави й активність самих громадян. Кожен громадянин, який досяг встановленого законом віку, за наявності інших вказаних у законі умов має фактичну можливість користуватися правами та свободами й мати обов'язки. Конституційні гарантії (економічні, політичні та юридичні) – це передбачені Конституцією засоби, методи й механізми, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод людини й громадянина. Юридичні гарантії прав закріплює Конституція, яка встановлює, що кожному гарантується право знати свої права та обов'язки [11, с. 127, 136, 167–168; 12, с. 100, 132–133].

До гарантій конституційних прав і свобод як умов і засобів забезпечення їх реалізації відносять забезпечення права знати свої права та обов'язки автори ще одного навчального видання, зауважуючи при цьому, що характер гарантій залежить від виду гарантованого права чи свободи [13, с. 95, 97].

Разом із тим в одній із праць право знати свої права та обов'язки, закріплене статтею 57 Конституції України, визначається як конституційно-правовий засіб захисту прав і свобод людини й громадянина [14, с. 82–83].

Наведений огляд навчальної літератури з конституційного права доводить обґрунтованість тези про дискусійний характер питання віднесення права кожного знати свої права та обов'язки до певного розряду юридичних понять. При цьому більшість авторів розглядає це право як юридичну гарантію інших прав або як «право-гарантію».

Проте Конституція України (зокрема, статті 3 та 92) чітко розрізняє терміни «право людини» («право громадянина») й «гарантії прав та обов'язків». У частині першій статті 57 Основного Закону йдеться саме про право (а не гарантію) знати свої права й про гарантування цього права. Гарантія права вбачається найперше у виконанні обов'язку, адже виконання відповідного обов'язку справді беззаперечно гарантує реалізацію певного права. Якщо автори мають на увазі, що знання своїх прав та обов'язків є гарантією, яка забезпечує здійснення інших прав, то це слід визнати перебільшенням. Недостатньо знати свої права та обов'язки, щоб їх реалізувати, так само як не є гарантією реалізації права бути обраним, наприклад, право громадянства, а право на правову допомогу – гарантією реалізації права на працю, житло тощо. Взагалі в такому разі потрібно було б усі процесуальні права розглядати як гарантії прав матеріальних. Однак практика не свідчить на користь такого висновку,

оскільки, як відомо, хоча людина й реалізує свої процесуальні права в судових справах, це не є гарантією реалізації її матеріальних прав. Яскравий приклад – невиконання рішень судів стосовно повернення банківських вкладів.

На мою думку, гарантії прав і свобод людини треба пов'язувати не так із характером цих прав і свобод, як із забезпеченням виконання обов'язку, що кореспондується з цим правом. Той комплекс умов, якими забезпечується точне й повне виконання обов'язку, і є гарантією відповідного права.

У зв'язку з цим звернімося до визначення гарантій прав і свобод людини й громадянина С. Лисенковим та А. Тарановим в «Юридичній енциклопедії»: «Гарантії прав і свобод людини й громадянина – умови, засоби, способи, що забезпечують здійснення в повному обсязі й усебічну охорону прав і свобод особи. Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення». Юридичні гарантії автори визначають як «правові норми та інститути, які забезпечують можливість безперешкодного здійснення прав особи, їх охорону, а в разі протиправних посягань – захист і поновлення» [15, с. 555]. Отже, автори не відносять права людини, в тому числі право знати свої права та обов'язки, до категорії юридичних гарантій.

Варто зазначити, що проблема гарантій прав людини, залишаючись актуальною для юридичної науки, не має однозначного тлумачення, єдиного розуміння як у теорії, так і на практиці. Ця проблема перебуває в полі постійної уваги органів держави, посідає чільне місце в їхній діяльності, зокрема в діяльності Конституційного Суду України.

Правова позиція Конституційного Суду щодо встановлення гарантій прав і свобод людини й громадянина полягає в тому, що таке встановлення має здійснюватися виключно законом, як це визначено пунктом 1 статті 92 Конституції України. Відзначивши в одному зі своїх рішень (у «справі щодо прописки» від 14 листопада 2001 року), що «такий порядок прописки, за яким вибір особою місця проживання залежить, як правило, від рішення паспортної служби органів внутрішніх справ, обмежує право особи на вільний вибір місця проживання», Конституційний Суд України визнав неконституційними відповідні положення Тимчасової інструкції МВС України від 3 лютого 1992 року [16, с. 60–61]. При цьому незрозуміло, чи вважати «вільне пересування», «вибір місця проживання» тощо гарантіями права людини на свободу особистості, чи це самостійні права людини, і чи йдеться про обмеження обсягу й змісту прав, чи про обмеження здійснення певних прав, тобто про обмеження їх гарантій.

Для розуміння поняття «гарантії прав людини» потрібно визначити критерії, за якими розрізняються поняття «права людини» та «гарантії прав людини». Гарантіями називають то «обов'язки», то «права», то «умови забезпечення прав» або «умови реалізації прав», «захист прав» тощо. В одному з рішень Конституційний Суд України назвав «стабільність Конституції» гарантією закріпленого в статті 21 Основного Закону принципу непорушності прав і свобод людини, визнавши тому, що в Конституції не має бути надто деталізованих положень, місце яким у поточному законодавстві [17, с. 389].

Вирішуючи справи стосовно прав і свобод людини й громадянина та їх гарантій, Конституційний Суд України не раз звертав увагу на недоліки та прогалини в законодавчій діяльності. Наприклад, розглядаючи справу щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру», Конституційний Суд у рішенні від 30 жовтня 1997 року звернув увагу на «наявність у нормативно-правовій базі в частині інформаційних правовідносин нечітко визначених, колізійних положень і прогалин, що негативно впливає на забезпечення конституційних прав і свобод людини й громадянина».

Закон України «Про інформацію» закріплює лише загальні принципи доступу громадян до інформації, що стосується їх особисто. Механізм реалізації зазначеного права належним чином не визначений. Відсутнє й регулювання використання конфіденційних даних у галузі психіатрії. Через відсутність власної національної нормативної бази застосовуються відомчі нормативні акти колишнього СРСР, незважаючи на їхню суперечність із законами України й міжнародними документами [17, с. 49].

Гарантії прав людини в юридичній науці пов'язуються із забезпеченням реалізації цих прав у конкретних правовідносинах.

Слід звернути увагу на те, що Конституційний Суд України, роз'яснюючи положення частини другої статті 59 Конституції, визнав його однією з конституційних гарантій, яка надає людині можливість реалізувати право вільно обирати захисником у кримінальній справі адвоката [18, с. 210–216]. Проте надання людині такої можливості ще не є гарантією того, що право людини на захист від обвинувачення буде реалізоване. Можна говорити лише про абстрактну можливість забезпечення права на захист, а не про гарантію реалізації цього права, оскільки гарантія має забезпечувати конкретну можливість реалізації відповідного права. Мабуть, через це Конституційний Суд у згаданому рішенні не назвав діяльність адвокатури однією з гарантій права на захист від обвинувачення, про яке йдеться у статті Конституції, а пов'язав цю діяльність із можливістю реалізації іншого права людини – вільно обирати захисником у кримінальній справі адвоката [19, с. 39]. Гарантіями, на думку авторів, є не будь-які умови існування та реалізації прав людини й громадянина, а лише ті умови, які визначені державою з метою забезпечення конкретної можливості реалізації юридичного статусу особи, перетворення її суб'єктивного права з можливості на дійсність. Це означає, що між гарантіями прав людини й забезпеченням реалізації цих прав має існувати причинний зв'язок, який прямо вказує, що відповідна умова забезпечує конкретну можливість перетворення права на дійсність [19, с. 39–40].

У доповіді на тему визначення юридичних гарантій запропонована така загальна дефініція гарантій прав і свобод людини й громадянина: «Гарантії прав і свобод людини й громадянина – це зумовлені правовим статусом особи передбачені законодавством діяння або акти, які суб'єкти гарантій зобов'язані здійснювати або утримуватися від них для збереження наявних прав і свобод та забезпечення конкретної можливості реалізації їх суб'єктами цих прав і свобод» [19, с. 42].

Є ще аргумент на користь того, щоб не ототожнювати право знати свої права та обов'язки з юридичною гарантією всіх інших прав і свобод. Вказане право згадується в статті 64 Конституції України як таке, що не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану. Перелік цих прав корелюється з положеннями Міжнародного пакту про громадянські й політичні права. Конституція України, відзначається в літературі, сприйнявши положення Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (стаття 4), визначила комплекс прав, які не можуть обмежуватися [20, с. 151–158].

Стаття 64 Основного Закону встановлює жорсткі вимоги до обмеження прав громадян в умовах воєнного або надзвичайного стану. У цій самій статті вказано на низку прав, які неможливо призупинити навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану. Серед інших це право знати свої права та обов'язки [10, с. 92–93; 21, с. 106–107]. До цього варто додати, що в статті нічого не сказано про можливість обмеження гарантій прав і свобод людини.

Отже, змістом права, закріпленого в статті 57 Конституції України, є гарантована кожній людині державою можливість знати свої права та обов'язки. Відповідно, щоб реалізувати це право, потрібно бути насамперед поінформованим про свої права, свободи та обов'язки. Як забезпечити цю поінформованість? На мою думку, шляхом знання норм права, в яких фіксуються права та обов'язки, закріплені в положеннях нормативно-правових актів, передусім законів. Звідси потрібно виводити необхідність тих умов, засобів, способів, які забезпечують здійснення в повному обсязі й усебічну охорону права знати свої права та обов'язки. Саме вони й становитимуть гарантії цього права.

■ Список використаних джерел

1. Гладун З. С., Федоров М. П., Федчишин М. Г. Конституційне право України: Навчальний посібник. – Тернопіль: Видавництво ТНЕУ, 2008. – 566 с.; Теліпко В. Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: навч. посіб. (для студентів вищ. навч. заклад.) / В. Е. Теліпко – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.; Порогіпко В. Ф.,

Федоренко В. Л. Конституційне право України: Підруч. / за заг. ред. В. Л. Федоренка. – 2-ге вид., переробл. і доопр. – К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2010. – 432 с.

2. **Кравченко В. В.** Конституційне право України: Навчальний посібник. – Вид. 4-те, виправл. та доповн. – К.: Атіка, 2006. – 568 с.

3. **Чушенко В. І.** Конституційне право України: Підруч. / В. І. Чушенко, І. Я. Заяць. – Вид. 2-ге, доповн. і переробл. – К.: Ін Юре, 2009. – 548 с.

4. **Совгіря О. В., Шукліна Н. Г.** Конституційне право України. Повний курс: Навч. посіб. / О. В. Совгіря, Н. Г. Шукліна. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 544 с.

5. **Шукліна Н. Г.** Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії і практики): Монографія / Н. Г. Шукліна. – К.: Центр навч. літ.-ри, 2005. – 424 с.

6. **Шляхтун П. П.** Конституційне право України: Підручник. – К.: Освіта України; КНТ, 2008. – 592 с.

7. Конституційне право України: Підручник / За ред. В. Ф. Погорілка. – 3-тє вид. – К.: Наукова думка, 2002. – 732 с.

8. **Фрицький О. Ф.** Конституційне право України: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

9. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. – Т. 2 / За загальною редакцією Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 800 с.

10. Основи конституційного права України: Підручник. Стер. вид. / За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 288 с.

11. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. академіка АПРН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.

12. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

13. Конституційне право України: Навч. посібник / Р. Ф. Гринюк, В. Д. Волков, І. С. Щебетун та ін; за заг. ред. Р. Ф. Гринюка. – Донецьк: ДонНУ, 2014. – 282 с.

14. Конституційне право України. – Ужгород: Ліра, 2007. – 372 с.

15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с.

16. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2001–2002 / Відп. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. – Кн. 3. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 384 с.

17. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001. У 2 кн. / Відп. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. – Кн. 1. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 512 с.

18. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001. У 2 кн. / Відп. ред. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. – Кн. 2. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 504 с.

19. Теоретико-методологічні проблеми визначення юридичних гарантій забезпечення прав та законних інтересів громадян: Наукова доповідь / Керівник автор. кол. Ю. С. Шемшученко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 56 с.

20. **Майданник О. О.** Конституційне право України: Навч. посіб. – К.: Алерта, 2011. – 380 с.

21. **Гарчева Л. П., Ярмыш А. Н.** Конституционное право Украины: Учебное пособие. – Симферополь: Доля, 2000. – 336 с.

Fedorenko V. L. (2010), *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruch.* [Constitutional law of Ukraine: Textbook], in Fedorenko V. L. (ed.), 2nd ed., Kyiv: Alerta; KNT; Tsentr uchbovoyi literatury.

2. **Kravchenko V. V.** (2006), *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Navchalnyy posibnyk* [Constitutional law of Ukraine: Textbook], 4th ed., Kyiv: Atika.

3. **Chushenko V. I., Zayats I. Ya.** (2009), *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruch.* [Constitutional law of Ukraine: Textbook], 2nd ed., Kyiv: In Yure.

4. **Sovhyrya O. V., Shuklina N. H.** (2012), *Konstytutsiine pravo Ukrainy. Povnyy kurs: Navch. posib.* [Constitutional law of Ukraine. Full course: Textbook], 2nd ed., Kyiv: Yurinkom Inter.

5. **Shuklina N. H.** (2005), *Konstytutsiino-pravove rehulyuvannya prav i svobod lyudyny i hromadyanyna v Ukraini (problemy teorii i praktyky): Monohrafiya* [Constitutional and legal regulation of the rights and freedoms of human and citizen in Ukraine (theory and practice): Monograph], Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury.

6. **Shlyakhtun P. P.** (2008), *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruchnyk* [Constitutional law of Ukraine: Textbook], Kyiv: Osvita Ukrainy; KNT.

7. *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruchnyk* [Constitutional law of Ukraine: Textbook] (2002), in Pohorilko V. F. (ed.), 3rd ed., Kyiv: Naukova dumka.

8. **Frytskyi O. F.** (2006), *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruchnyk* [Constitutional law of Ukraine: Textbook], 3rd ed., Kyiv: Yurinkom Inter.

9. *Konstytutsiine pravo Ukrainy. Akademichnyy kurs: Pidruchnyk: U 2 t.* [Constitutional law of Ukraine. Academic course: Textbook. In 2 vol.] (2008), vol. 2, in Shemshuchenko Yu. S. (ed.), Kyiv: TOV 'Vydavnytstvo 'Yurydychna dumka'.

10. *Osnovy konstytutsiinoho prava Ukrainy: Pidruchnyk. Ster. vyd.* [Principles of Constitutional Law Ukraine: Textbook. Stereotyped edition] (1999), in Kopyeychykov V. V. (ed.), Kyiv: Yurinkom Inter.

11. *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruchnyk dlya studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Constitutional law of Ukraine: Textbook for university students] (2002), in Todyka Yu. M., Zhuravskiy V. S. (eds.), Kyiv: Vydavnychyy Dim 'In Yure'.

12. *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Pidruchnyk dlya studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Constitutional law of Ukraine: Textbook for university students] (2008), in Kolisnyk V. P., Barabash Yu. H. (eds.), Kharkiv: Pravo, 2008.

13. **Hrynyuk R. F., Volkov V. D., Shchetun I. S. and others** (2014), *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Navch. posibnyk* [Constitutional law of Ukraine: Textbook] (2014), in Hrynyuk R. F. (ed.), Donetsk: DonNU.

14. *Konstytutsiine pravo Ukrainy* [Constitutional law of Ukraine] (2007), Uzhhorod: Lira.

15. *Yurydychna entsyklopediya: V 6 t.* [Legal Encyclopedia: In 6 vol.] (1998), editorial board: Shemshuchenko Yu. S. and others, vol. 1, Kyiv: 'Ukrainska entsyklopediia'.

16. *Konstytutsiinyy Sud Ukrainy: Rishennya. Vysnovky. 2001–2002* [The Constitutional Court of Ukraine: Decision. Conclusions. 2001–2002] (2002), in Yevhrafov P. B. (ed.), vol. 3, Kyiv: Yurinkom Inter.

17. *Konstytutsiinyy Sud Ukrainy: Rishennya. Vysnovky. 1997–2001. U dvokh knykh* [The Constitutional Court of Ukraine: Decision. Conclusions. 1997–2001. In 2 vol.] (2001), in Yevhrafov P. B. (ed.), vol. 1, Kyiv: Yurinkom Inter.

18. *Konstytutsiinyy Sud Ukrainy: Rishennya. Vysnovky. 1997–2001. U 2 kn.* [The Constitutional Court of Ukraine: Decision. Conclusions. 1997–2001. In 2 vol.] (2001), in Yevhrafov P. B. (ed.), vol. 2, Kyiv: Yurinkom Inter.

19. *Teoretyko-metodolohichni problemy vyznachennya yurydychnykh harantiy zabezpechennya prav ta zakonnykh interesiv hromadyan: Naukova dopovid* [Theoretical and methodological problems of defining legal guarantees of rights and legitimate interests of citizens: Scientific report] (2010), in Shemshuchenko Yu. S. (ed.), Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy.

20. **Maydannyyk O. O.** (2011), *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Navch. posib.* [Constitutional law of Ukraine: Textbook], Kyiv: Alerta.

21. **Garcheva L. P., Yarmysh A. N.** (2000), *Konstitutsionnoe pravo Ukrainy: Uchebnoe posobie* [Constitutional law of Ukraine: Textbook], Symferopol: Dolya.

References

1. **Hladun Z. S., Fedorov M. P., Fedchyshyn M. H.** (2008), *Konstytutsiine pravo Ukrainy: Navchalnyy posibnyk* [Constitutional law of Ukraine: Textbook], Ternopil: Vydavnytstvo TNEU; **Telipko V. E.** (2009), *Konstytutsiine ta konstytutsiino-protseualne pravo Ukrainy: Navch. posib. (dlya studentiv vyshch. navch. zaklad.)* [Constitutional and constitutional procedural law of Ukraine: Textbook for university students], Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury; **Pohorilko V. F.,**